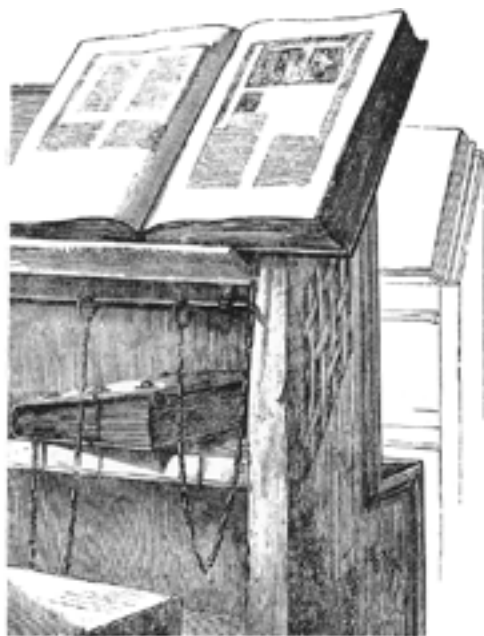

T u d o m á n y o s
G y ű j t e m é n y .

Radnai Dániel Szabolcs

A hazatalálás történetei – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén (Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz)*

„Elérkezik egy korszak az életünkben, amikor, túl minden utazáson és élményen, már egyéb sem gyönyörködött, mint áttanulmányozni és elmélyíteni azt, amit már tudunk, ízlelni azt, amit már érzünk, olyasformán, ahogyan örömet látjuk és látjuk viszont újra azokat, akiket szeretünk – ezek az érett szív és ízlés tiszta élvezetei. [...] Már nincs időnk a kísérletezésre, s kedvünk a fölfedező kalandozásra. Megmaradunk a barátainknál, azoknál, akiket már kipróbált a tartós kapcsolat. Régi bor, régi könyvek, régi barátok.”

Charles-Augustin Sainte-Beuve: *Ki a klasszikus?* (1850)
Rónay György fordítása

A modern magyar utazási irodalom történetisége

A magyar utazási irodalomról szintetizáló igényű, monografikus irodalomtörténeti összefoglalás még nem készült.¹ Mindez nyilvánvalóan kötődik a műfaj és a korpusz meghatározhatóságának problémájához és a téma tudományos töre-

* A dolgozat eredetileg a kaposvári Vetésforgón, a 19. századdal foglalkozó irodalomtörténészek vándortalálkozóján került megvitatásra 2021. november 5-én. Hálával tartozom minden résztvevőnek az értékes hozzászólásokért, észrevételekért. Emellett köszönet illeti Ludmán Katalint a készülő kézirat tüzetes, értő olvasásáért.

¹ A régi magyar utazási irodalom vonatkozásában lásd Kovács Sándor Iván historiográfiai áttekintését: Kovács Sándor Iván, *A régi magyar irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében* = K. S. I., *Szakácmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 95–100. E nagytanulmány még nem említhette Lukácsy Sándor 1995-ben megjelent *Magyarok úti kalandjai* című összefoglalását, melynek időhatára Julianus barától Pilinszky Jánosig tart (LUKÁCSY Sándor, *Magyarok úti kalandjai*, Bp., Kobra Könyvek, 1995); ugyanakkor Lukácsy könyve – hasonlóan a utazási irodalmat tárgyaló legtöbb forráskiadványhoz és értelmezéshez, amint erre Kovács Sándor Iván is utal – inkább ismeretterjesztő, mint tudományos igényű. Vö.: Kovács, *i. m.*, 97. Itt említendő meg, hogy a magyar utazástörténeti kutatások leginkább a külföldi tárgyú és magyar nyelvű, illetve az idegen nyelvű, Magyarországról szóló művek feldolgozásában mutattak föl jelentős eredményeket. Lásd az amerikanista GLANT Tibor (*Amerika, a csodák és csalódások földje: Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), a franciás Szász Géza (*„Ki fog itt segíteni?”*, Szeged, JATEPress, 2016), valamint az oroszországi/szovjetunióbé-

dezettségéhez – hiszen könnyen belátható, hogy az igen változatos utazási szövegek tüzetes feldolgozása nemritkán kiterjedt történelmi, népismereti, földrajzi és urbanisztikai előtanulmányokat igényel, hovatovább e társtudományok is rendelkeznek saját narratívákkal utazás és írás viszonyát illetően.² Emellett megemlítendő az a magától értetődő szükségszerűség is, hogy egy ilyen grandiózus vállalkozás – hasonlóképp a nagy nemzeti irodalomtörténeti szintézisek munkálataihoz – a régi és klasszikus irodalom, illetve a modernség kutatóinak hosszú távú kooperációját igényelné.

Mindazonáltal, ha mégis létezne ilyen irodalomtörténeti monográfia, abban *három korszak* részletes tárgyalása bizonyosan kiemelt helyet foglalna el. Ez a három korszak a 16. század közepe-vege és a 18. század közötti több mint kétszáz esztendő (1); a 19. század első fele, s különösen annak 1830–40-es évekre eső (reformkornak is nevezett) periódusa (2); valamint a két világháború közötti nagyjából két évtized (3). Legalábbis a magyar utazási irodalomra irányuló szakirodalmi érdeklődés ilyen képet fest: a régi magyar irodalom kutatásának külön, specifikus ága a kora újkori (latin és magyar nyelvű) utazáselméleti művek, útleírások föltárása és az európai fejleményekkel való szintetizálása. (Itt példaképp: Thurzó György, Szepesi Csombor Márton, Bethlen Mihály és mások munkáira gondolhatunk.) S bár e sajátos terület célzott, szisztematikus vizsgálata csak az 1960-as években indult meg, a kutatás az elmúlt fél évszázadban számos eredményt mutatott föl szakszerű szövegkiadások és tanulmányok formájában egyaránt.³ A nagy földrajzi felfedezések korában tetőző utazási diskurzusra irányuló kutatói figyelemhez képest csekély jelentőségűnek mondható, mégis szembevető a 19. század első harmadában és a Trianon után keletkezett magyar nyelvű

li utazásokkal foglalkozó HAMMERSTEIN Judit munkáit (*Oroszország magyar szemmel: Magyar írók Oroszország/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–30-as években megjelent útirajzok tükrében, doktori disszertáció*, Bp., KRE TDI, 2020, <https://core.ac.uk/download/pdf/343345276.pdf>.) Olyan összefoglaló jellegű, történeti igényű munka, amely a modern magyar utazási irodalom hazai történetét vizsgálná, a 18–19. századi nemzeti irodalom fogalomrendszerében elhelyezve az utazási szövegek szerepét, tudomásom szerint még nem készült. Az 1750 és 1850 közötti időszak tendenciáiról átfogó képet ad: IRINA V. POPPVA-NOWAK, *A nemzet felfedezésének Odüsszeiája: Magyarok Magyarországon és külföldön 1750–1850*, ford. KÁRMÁN GÁBOR, Korall, 26(2006), 128–152. A problémát izgalmasan veti föl és néhány történeti elemzéssel is kiegészíti T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = T. Sz. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 13–99, 20–27; UÓ, „Erdély népei”: *A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban* = *Uo.*, 100–193., 100–111; 141–161.

2 Magyar földrajzi és etnográfiai vonatkozásban lásd: *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*, szerk. HAVASNÉ BEDE PIROSKA, SOMOGYI SÁNDOR, Bp., Tankönyvkiadó, 1973; *Magyar tájak néprajzi felfedezői*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, Bp., Gondolat, 1985.

3 Lásd a Kovács Sándor Iván által említett szövegkiadásokat és szerzőket (Kovács, *i. m.*, 97–100), a *Magyar utazási irodalom 15–18. század* című szöveggyűjteményt (szerk. Kovács Sándor Iván, szöveggond. és jegyz. MONOK ISTVÁN, Bp., Szépirodalmi, 1990), illetve Bitskey István tanulmányát a témáról (BITSKEY ISTVÁN, *Hungáriából Európába (Utazó magyarok a kora újkorban)* = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorselemzés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 157–176.).

utazási szövegeknek a kitüntetett – korszakkonstruáló – szerepe. Két, a témával foglalkozó újabb tudományos értekezést hívok segítségül ennek illusztrálására. Németh Ákos a következőképp fogalmaz a két világháború közötti útirajzhagyományt vizsgáló 2015-ös disszertációjában:

„az utazási irodalom szerepe a magyar történelem három jelentős korszakában bizonyult meghatározónak. Első ízben a mohácsi csatavesztés utáni másfél évszázad során, amikor a keleti (oszmán-török) és nyugati (Habsburg) nagyhatalmak ütközőzónájává vált Kárpát-medencét a kontinens fejlettebb régióiból hazatérő magyar peregrinusok igyekeztek bekapcsolni a korabeli Európa szellemi vérkeringésébe. Később a nyugatias polgárosodás programját zászlajára tűző reformkorban, melynek során a nemzeti önismeret és a gazdasági, társadalmi felzárkózás iránti igény indította útnak a fiatal reformpárti nemesség képviselőit Európa és Észak-Amerika modernizációs központjai felé. Végül a Trianon és a vesztes forradalmak utáni korszakban, amikor a kontinens félperifériájára sodródott ország írástudóit a traumatizált nemzeti azonosságtudat és a modernizációs alternatívák keresése ösztönözte külföldi tájékozódásra.”⁴

Egészen hasonló korszakolást vázol fel Balajthy Ágnes 2019-ben megjelent monográfiája is: „Kifejezetten gazdag – és az utóbbi évtizedekben a kutatók által is alaposan feltérképezett – a régi magyar irodalom, azon belül is a 16–17. század időszakának utazási témájú szövegkincse”, kezdi a történeti áttekintést, majd Szirák Péterre hivatkozva⁵ azt írja, „a 19. század elejének-közepének tudásra éhes magyar utazói aztán a peregrináció eme hasznosság, gyönyörűség és tanulás jegyében megfogadó hagyományát újították fel”, s Kazinczy Ferenc és Széchenyi István szerepét hangsúlyozza. Ugyanakkor a modern útirajz (feltételezett) „aranykorát” egy jóval későbbi periódusban, a két háború közti évtizedekben véli látni: „Az irodalmi útirajz jelentősége azonban a huszadik század első felében nő meg igazán, a magyar utazási irodalom »aranykora« – hasonlóan a britéhez – a két világháború közötti időszakra tehető.”⁶

4 NÉMETH Ákos, „Vigasztalásul útnak indulunk...”: A „vándorévek” nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány, doktori disszertáció, Pécs, PTE BTK IDI, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14763/nemeth-akos-phd-2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 23.

5 Megjegyzendő, hogy Szirák Péter expliciten nem fejt ki e korszakolást, ugyanakkor a magyar útirajzhagyományról szóló kötetének szerkezete ugyancsak ezt a korszakkonstruációt sugallja. Lásd SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*, Bp., Ráció, 2016.

6 BALAJTHY Ágnes, „Egy eredendő Másból”: Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 45–46.

A fenti periodizációs megjegyzések nem kifejtett korszakolási koncepciók, inkább csak egy sugalmazott szakirodalmi konszenzust tükröznek. Ugyanakkor épp azért szükséges az efféle stabilnak tűnő, de nem kellőképp kontextualizált korszakolási reflexiók árnyalása, hogy az őket életre hívó periodizációs (s legalább ennyire *kanonizációs*) elvek jobban láthatóvá váljanak. Szembetűnő, hogy egyfelől mindhárom korszak kiemelt szerepét elsősorban irodalmon kívüli tényezők biztosítják, másfelől a korszakhatárok által létrejövő történeti ív kifejezetten külföldcentrikus, európeér, és alapvetően a modernista, innovációorientált kánon megerősítése áll a középpontjában. A kora újkori, 16–17. századi utazási irodalom korpuszát az európai fejleményekkel való szinkronizáció mozzanata határozza meg az európai egyetemjárás és a földrajzi felfedezések kontextusában. A Szechenyi István naplóival és Kazinczy Ferenc útleírásaival kezdődő, majd Bölöni Farkas Sándor, Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan, Wesselényi Polixéna és mások munkái révén az 1830–40-es években csúcsra járatott utazási hullám értékét a nemesi *grand tour* jellegű, közösségi nézőpontú, önfejlesztő-társadalomjobbító utazások hazai adaptálása, a politikai-értekező nyelv megújítására való törekvés, illetve a nyugati polgárosodás eszmevilágának reflexiója adja.⁷ A két világháború közötti útirajzhagyomány pedig a trianoni békeszerződést követő történelmi szituáció fényében tűnik jelentőségteljesnek.

A kora újkori utazási diskurzus, valamint a 18–19. század fordulója és 1848 között fellendülő útirajzírás – mint két karakterisztikus korszak – hangsúlyos mivoltához kevés kétség fér; számos történeti érv szól az érintett szövegek szoros összekapcsolása mellett. Ugyanakkor az 1920 utáni időszaknak az utazási irodalom újabb „aranykorává” minősítése (úgy Németh Ákos, mint Szirák Péter és Balajthy Ágnes említett munkáiban) kifejezetten elnagyolt állításnak tűnik, hiszen „átugorja” azt a társadalom-, média- és olvasástörténeti szempontból kifejezetten fontos időszakot, az 1840–50-es évek és a századforduló közötti periódust, amikor a modern utazási irodalom szélesebb körben egyáltalán elterjedt Magyarországon. E narratíva homályban hagyja azt a belátást, hogy a 19. század második felében az utazási irodalom nem csupán eszmei-tartalmi, hanem poétikai értelemben is jelentős változásokon esett át.⁸ Jóllehet megvoltak a maga történeti okai annak, hogy az első világháború után miért váltak népszerűvé más európai irodalmakhoz hasonlóan magyar földön is a *non-fiction* irányába ellépő műfajok

⁷ Lásd FENYŐ István, *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt*, ItK, 1964/5–6, 603–613; UŐ, *A polgárosodás eszmevilága a magyar centralisták útirajzaiban = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1993, III, 49–55; MEZEI Márta, *Az utazás kronotoposza a 19. század elejének útirajzaiban = Uo.*, 231–237; KUCSERKA Zsófia, *Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak: A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban = Nőszerzők a 19. században: Lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019, 79–90.

⁸ Igazságtalan lenne nem megemlíteni, hogy Szirák Péter már többször idézett munkájában röviden utal a 19. század második felének fejleményeire: SZIRÁK, *i. m.*, 43–45.

(életrajz, napló, szociográfia), s így az útirajz is,⁹ e mozzanatban mégis inkább a régi magyar utazási irodalom és a Nyugat-kánon erőltetett összekapcsolását, egy konstruált hagyományfolytonosság megteremtését kell lássuk. A három korszakot – ahogy ezt Szirák Péter kismonográfiájának jellegzetes fogalomhasználata tükrözi – kanonikus szempontból a külföldcentrikussággal összekapcsolódó *idegenségtapasztalat*, a *tanulás-önfejlesztés-önmegismerés*, esetenként az *emlékezés-tanúságtétel* mozzanatai, a helyváltoztatással járó *közteségérzet* és az útleírások *egyedisége-eseményyszerűsége* kapcsolja egymáshoz. Legalább ennyire hangsúlyos továbbá – az utazás célja helyett annak *folymatára* irányuló figyelem révén – a *lezáratlanság* mozzanata. Épp ebből adódóan a korszakkonstrukciót megalapozó szakirodalmakat kevésbé jellemzi a turizmussal és a turizmus rendszerében elhelyezhető (populáris) szövegtípusokkal, műformákkal és médiumokkal való szembesülés.

Jelen tanulmánynak nincsenek kanonikus ambíciói, így nem célja e karakteres korszakkonstrukció lebontása – annál inkább vannak történeti jellegű törekvései. A következőkben tehát a modern magyar utazási irodalom alakulástörténetének egy igen fontos, ám eddig kevés figyelemben részesült szakaszát, a 19. század közepe és a századforduló közötti időszak tendenciáit igyekszik kontextualizálni. A dolgozat célja, hogy különböző társadalom- és eszmetörténeti összefüggések megvilágításával láthatóvá tegye a magyar utazási irodalomnak egy, az 1840–50-es években kibontakozó hagyományát, amelynek centrumában a *nemzet*, a *nacionalizált tér* megismerése áll – ugyanakkor a tájhoz fűződő (s a turizmus kultúrája által felkínált) szubjektív jellegű viszonyulás révén már eltávolodik a század első felében uralkodó közösségi-társadalmi perspektívájú, *grand tour* jellegű útirajzoktól, illetve azok külföldre (főképp nyugatra) irányuló nézőpontjától. Jellemzi ezt a hagyományt az is, hogy még érintetlen attól a világméretű (de nemzeti-lokális szinten is érzékelhető) civilizációs katasztrófa okozta traumától és válsághangulattól, amely a háború utáni szubjektív-egzisztencialista utazások (Kosztolányi, Illyés, Nagy Lajos, Szabó Lőrinc, Németh László, Móricz stb.) elsődleges kontextusát adja.¹⁰ A nemzet földrajzi terének megismerésére irányuló érdeklődés, illetve a tájhoz fűződő személyes viszonyulás előtérbe állítása miatt a magyar utazási irodalom e paradigmáját – a nemzetállam imaginárius megteremtését és (irodalmi) bejárását, „belakását” célzó szövegeket – bizton nevezhetjük a *hazatalálás történeteinek*.

9 Ezzel kapcsolatban lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Életrajzírás, ahogyan Lengyel András Ignotus-könyve nyomán látszik = Pályakezdés, karrierút, irodalomtörténet*, szerk. RADNAI Dániel Szabolcs, RÉTFALVI P. Zsófia, SZOLNOKI Anna, Pécs, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, 2021 (Verso Könyvek, 3), 258. A két világháború közötti brit útirajz kapcsán ugyanerről lásd Paul FUSSELL, *Abroad: British Literary Travelling Between the Wars*, Oxford, Oxford University Press, 1982; magyar vonatkozásban: NÉMETH, i. m., 45–54.

10 Lásd SZIRÁK, i. m., 46–126; NÉMETH, i. m., 39–40.

Irodalmi és eszmetörténeti előzmények, mediális átalakulások

Előrebocsátom: a következő gondolatmenetben vázolt paradigmaváltás legfontosabb eredőjét az 1850-es években átalakuló-differenciálódó médiaviszonyokban, elsősorban az illusztrált sajtó megjelenésében látom, ám a század második felében jellegzetessé váló hazai útleírási formáknak hazai irodalomtörténeti előzményei (és természetesen nemzetközi mintái) is voltak. Fontos momentumként jegyezhetjük fel például azt a váltást, amely az érzékenységszöveg, majd pedig a romantikus esztétika jegyében a 17–18. századi *grand tour* típusú – hasznosságelvű, közösségi perspektívájú – útleírásokat a személyiség színrevitelének irányába mozdította el, különösen a szövegek azon leíró részleteiben, „ahol a táj, az emberek, események az utazóban erőteljes szubjektív hangoltságot keltenek”.¹¹ A klasszikus *grand tourok* esetében az utazás dokumentálása célelvű, középpontjában az ismeretszerzés áll, így az utazó „személyének nincs meghatározó szerepe; mint alany csak azon tulajdonságai érdekesek, amelyek e szempontból hasznosak” – írja Mezei Márta –, ugyanakkor a „művészi részletekben, vonásokban jelentkező szubjektivitás az útirajz-műfaj változásának is jele: ha villanásnyira, ha csupán egy-egy részletben, de már élénk állítja azt az utazót, aki majd személyisége teljes tudatosságával írja meg úti élményeit, vállalva nézeteinek, látásának egyedi vonásait”.¹² E váltás a magyar irodalomban, ahogy Mezei is utal rá, a többek között Laurence Sterne *Érzékeny utazásait* (1768) is fordító Kazinczy Ferenc útirajzaiban – az *Orpheus* hasábjain publikált rövidebb írásokban és az 1816-os útját dokumentáló *Erdélyi levelek* egyes részleteiben – jelent meg elsőként, ahogy a hazai tájak megismerésére irányuló érdeklődés is, amely aztán az 1830–40-es évek politikai változásai nyomán újabb lendületet kapott.¹³

Legalább ilyen fontos előképe a 19. század második felében elterjedő útleírásstípusnak – a megformálás és a nézőpont szempontjából is – a *fürdői levél* műfaja, amely nem feltétlenül távoli (minden esetben a birodalom tartományain belüli), ugyanakkor hosszú távú, tartós, illetve évről évre bekövetkező utazásokról tudósítván nem az utazás folyamatára, szekvencialitására fókuszált, hanem az idegenben való nyugodt szemlélődésre adott lehetőséget. A monarchia kori fürdőélet jellegzetes momentumainak és humoros epizódjainak már-már novellisztikus rögzítése mellett az adott táj kultúrájáról, szokásairól is képet adó, s a modern sajtónyilvánosságban is még igen sokáig jelen lévő műfaj klasszikusainak

11 MEZEI, *i. m.*, 236. Lásd még SZÁSZ Géza, *Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró?* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 34(Új folyam, 3), Szeged, SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, 2018, 191–195.

12 MEZEI, *i. m.*, 235–236.

13 *Uo.*, 232. A többek között Kazinczy útleírásaiban és Kisfaludy Sándor naplójában, költeményeiben megjelenő érzékeny látásmód („praeromantikus tájélmény”) kapcsán lásd SÁRKÁNY Oszkár, *A tájélmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*, Bp., [Kertész József Könyvnyomdája], 1935, 26–39. A hazai tájak iránti megélnéskült érdeklődésről bővebben lásd POPOVA-NOWAK, *i. m.*, 137–138.

Gvadányi József versbe szedett *Pöstyéni fürödése* (1787) és gróf Dessewffy József *Bártfai levelek* (1818) címen közreadott munkája tekinthető a magyar irodalomban.¹⁴ Amint az 1840–50-es évek fejleményeiből látható, az effajta, nyilvános közlésre szánt levelek hangütését, kompaktságát, olvasmányosságát és szubjektív nézőpontját bizonyos értelemben a század második felében elterjedt útleírások is megörökölték.

A leglényegesebb előzményt azonban, amely a klasszikus *grand tourokat* mintázó, jellemzően könyvformátumban vagy füzetes kiadványokban megjelent korai magyar útirajzoktól az 1850-es években elterjedő rövidebb (levél, rajz és tárca jellegű), folytatásokban megjelenő *publicisztikai útleírások* felé való ellépést előkészíti, az 1840-es évek jelentős kulturális átalakulásaiban kell látnunk: olyan eszme- és társadalomtörténeti változások kulminálnak ezekben az években, melyek az 1848–49-es katasztrófa utáni irodalmi-kulturális élet viszonyait is hosszú távon meghatározták. A reformtörekvések konkrét politikai eredményein túl ezen évtized derekára válik paradigmává a népiesség programja a szépirodalomban éppúgy, mint a kritikában. A nemzeti irodalom történetiségével kapcsolatos elvárásrendszer változását tükrözi a *hagyományközösségi* nemzetfelfogás mint átfogó narratíva győzelme a „*hungarus*” *birodalmi* és *eredetközösségi* (*nemesi-nemzeti*) programok és művelődéskoncepciók fölött, ami aztán a Világos utáni irodalmi kánonstruktúra létrejöttét is nagyban befolyásolta. Emellett a hazai sajtóviszonyok az 1840-es évekre kínáltak olyan feltételeket, amelyek a magyar nyelven olvasást pusztán hazafias cselekedetből – ahogy Hermann Zoltán fogalmazott a korszakot jellemezve: „presztízsfogyasztásból” – valódi piaci tényezővé avatták, volta-képp az addig sokkal nagyobb tért foglaló magyarországi német nyelvű irodalom konkurenciájaként – s ennek köszönhető, hogy bizonyos kiemelkedően sikeres magyar szerzők (mint Petőfi vagy Jókai) az irodalmi termelésre alapozhatták egzisztenciájukat. S ez már egy új olvasástörténeti paradigma kezdete is: „az 1840-es évek népies irodalma a népszerűség sajátos ikerfogalmaként mintha azt célozná, nyitni kell a németül nem vagy rosszul tudó közönségrétegek, a mezővárosi paraszt-polgárok és a falusi értelmiség felé.”¹⁵

14 A fürdőlevél műfajáról lásd Kósa László, *Fürdőélet a monarchiában*, Bp., Holnap, 1999, 241–242; VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013, 175–181; RADNAI Dániel Szabolcs, „*tessék hát kitérőseimet a tárgy ihletésének tulajdonítani*”: *A fürdői levél műfaja a 18–19. századi magyar irodalomban = Nyom-követés 7: Tanulmánykötet*, szerk. NOVÁK Anikó, Bp., VMDOK–DOSZ, 2022, megjelenés előtt.

15 Az idézet helye: HERMANN Zoltán, *Két nyelvű irodalom?* = H. Z., *A boldogtalanság iskolája: Esszék, tanulmányok az érzékenység és a romantika korának magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2015, 83. A negyvenes évektől kezdődő kritika- és irodalomtörténeti periódus átfogó elemzését adja Szilágyi Márton (*Miért az 1840-es évek?* = Sz. M., *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2016, 7–17), KOROMPAY H. János (*A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Universitas, 1998), S. VARGA Pál (*A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005), valamint SZAJBÉLY Mihály (*A nemzeti narratíva szerepe az irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005). A szerzői karrierépítés és az irodalmi kapitalizmus kérdéséről lásd MARGÓCSY István, *Petőfi és*

S a népiesség mint ízléskategória és mint irodalmi program kitüntetett szerepe az eddigieknél erőteljesebben megkívánta a *magyar vidék*, a *hazai táj* felfedezését és az olvasóval való megismertetését. Az e korszakban született útleírások, úti levelek tehát a korábbiaknál láthatóan célzottabban – már kevésbé a tudós ismeretterjesztés, mint inkább az irodalmi ízlésformálás céljait követve – igyekeztek képet adni a nemzet különböző etnikumainak, társadalmi rétegeinek szokásairól, életmódjáról, a hagyományos falusi élet és a fejlődésnek indult vagy épp megrekedt városok atmoszférájáról, vele együtt pedig az országon belüli utazás lassacskán modernizálódó-bővülő lehetőségeiről. „Szép tavasz-nyári nap volt, mikor határába értem [Rozsnyónak – R. D. Sz.], s igen vígnak tetszettem magam előtt. Hegyi lég, zöld ormok és mezők, s kék mennyezet fejem fölött; ehhez ifjúság és játsszi képzelődés; kelle-e több szép vidéknek – minő a rozsniai völgy – élvezésére?”¹⁶ – kezdi Erdélyi János Rozsnyó leírását, amelyet 1842-es alföldi útja során látogatott meg, ugyanakkor színes, aktuális, érdekesítő úti levelei (melyek eredetileg a *Regélő Pesti Divatlapban* jelentek meg) legtöbbször nemcsak a táj esztétikumára koncentrálnak, hanem az úticélok, megállóhelyek társadalmi-kulturális viszonyait, tradícióit, szokásait is informatívan gyűjti össze. Hasonló lelkesedéssel veti bele magát a helyi szokások, hagyományok felfedezésébe a Debrecenbe utazó, s arról az *Életképek* hasábjain mulatságosan s nem kevés kritikával tudósító Pákh Albert is 1846-ban („ez a Debrecen volna tulajdonképpen az a Mekka, hova minden magyarnak legalább egyszer kellene életében elzarándokolnia lelkesedés és erősödés végett”),¹⁷ de egészen hasonlókat mondhatunk el Vajda Péter (1843, 1845),¹⁸ Garay János (1846)¹⁹ és Petőfi Sándor (1845, 1847)²⁰ folytatásokban megjelent úti jegyzeteiről, rajzolatairól is.²¹

az irodalmi gépezet: *Petőfi mint modern polgári író*, 2000, 1998/11, 52–54; SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikerocsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Bp., Osiris, 2021, 25–63. A korszak sajtótörténeti tendenciáiról lásd BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 80–90.

16 *Rozsnyó és környéke* = ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, vál. szerk. és bev. T. ERDÉLYI Ilona, Győr, Tarandus, 2012, 28.

17 *Utazás Debrecenben* = PÁKH Albert, *Utazás Debrecenben*, szöveggond. és jegyz. LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2016, 7. A Pákh Albertéhez hasonló „városi séta” típusú útleírások nagy számban megjelentek a negyvenes évek sajtójában, ilyen volt a „Budapesti séták” című sorozat is az *Életképek* hasábjain.

18 VAJDA Péter, *Utazás a hazában*, *Életképek*, 1843/5, 1–17; Uő, *Úti philosophia*, *Életképek*, 1845/11, 339–343.

19 GARAY János, *Tollrajzok III: Tájjajzok és úti képek*, Pest, Hartleben Konrád A. tulajdona, 1846.

20 *Úti jegyzetek* [1845]; *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* [1847] = PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*, szöveggond., jegyz. és utószó MARTINKÓ András, Bp., Szépirodalmi, 1974, 233–249; 282–311.

21 Az 1817 és 1848 közötti hazai útleíró irodalom anyagából válogat ANTALFFY Gyula két kötete a magyar városok (*Reformkori magyar városrajzok*, Bp., Panoráma, 1982) és a Balaton kapcsán (*A reformkor Balatonja*, Bp., Panoráma, 1984). E két kifejezetten olvasmányos kiadvány nagy hiányossága, hogy a feldolgozott forrásokat nem közlik teljes terjedelmükben, csupán

Romantikus tájfestés és népismereti beszámoló, lírai elvágódás és kritikai él, együttérző honfibanat és társadalomjobbító lelkesedés, historikus távlatok és aktualitás, múlt és jövő, szűkösség és tágasság – e dimenziók alapján épülnek föl e rövidke, izgalmas (s persze igen változó nivójú) szövegek, melyek jelentősen hozzátektenek a magyar táj 1840-es évekbeli felfedezéséhez és egy újfajta irodalom-eszmény elterjesztéséhez. Erdélyi János alföldi útja kapcsán írja a következőket T. Erdélyi Ilona, ugyanakkor meglátásai a korszak hazai tárgyú utazási szövegeinek vonatkozásában általában is irányadó: „Az Úti képek elevenen, színesen számoltak be az utazása körülményeiről, a meglátogatott vidékekről és emberekről. Nagy megjelenítő erővel ábrázolják az alföldi tájat, a puszták lakóit, éghajlatát, növény- és állatvilágát”, továbbá az úti levelek „divatot teremtettek, felkeltették az érdeklődést az addig semmibe vett síkság iránt. Felmagasztosították a kocsiengelytörő útjairól, zsiros hajú pásztorairól, félelmetes betyárjairól ismert Alföldet. Erdélyi ezt a lenézett tájat a szabadság hazájának nevezte, ahol semmi sem korlátozza a tekintetet”. E rövidke írások „esztétikai szabályoknál, vezércikkekénél többet tettek a magyar népi alakok, a népköltészet és a népdalok” és a hazai táj népszerűsítéséért.²²

Emellett a megélenkülő sajtóvilvánosság közegében megjelenő efféle utazási szövegek gyorsan és problémaérzékenyen adtak képet Magyarország modernizációjáról, illetve a modern kori vívmányok gyakori hiányáról, a helyi kulturális átalakulások üdvös vagy épp hátrányos voltáról, valamint azok lehetséges kifutásáról. Pákh Albert útirajza hosszasan és igen mulattatóan boncolgatja a cívisváros kulturális életének fonákságait (a fiákerek és a vendégfogadók hiányától a danolászó kollégisták mentalitásáig). Petőfi pedig vonatra ültetné egész Magyarországot az újonnan elkészült Pest–Vác vaspálya kipróbálását követően: „Ad vocem bámulat! [...] azon a vasúton bámulatosan halad az ember. Szeretném ráültetni az egész magyar hazát; néhány esztendő alatt tán kipótolná, amit néhány század alatt elmulasztott a haladásban. Kár, hogy oly rövid még nálunk az egész vasút. Mikor az ember azt gondolja, hogy még csak fölül, már akkor leszáll, s ott van Vácon.”²³ Ha kifejezetten az utazási lehetőségek bővülését – azon belül is leginkább a számos kompromisszum és politikai vita árán meginduló magyarországi vasútépítés²⁴ jelentőségét – vizsgáljuk, a Petőfi írásaiban igen sokrétű poétikai

idézük, illetőleg pontos könyvészeti adatokat tartalmazó bibliográfia sem áll rendelkezésre.

22 T. ERDÉLYI Ilona, *Előszó: Erdélyi János úti írásai* = ERDÉLYI, *i. m.*, 11–12. A hazai tájak felé fordulásnak, illetve a „hazafias túrák” (Vaterländische Wanderungen) gyakorlatának – mint T. Szabó Levente tanulmányából tudható – megvoltak a mintái német nyelvterületen is az 1840-es évek során a *Bewegung* diskurzusa kapcsán. Lásd T. SZABÓ Levente, *Vas-úton: Az utazás mint látásmód és poétika = Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., PIM, 2014, 360.

23 *Úti levelek Kerényi Frigyeshez – 9. levél* (Beje, július 6. 1847) = PETŐFI *Összes prózai művei...*, *i. m.*, 297.

24 A magyarországi vasútfejlesztés fejlődéséről, politikai-gazdasági háttéréről az 1847 és 1875 közötti időszakra nézvést lásd a következő tanulmánykötet írásait: *Magyar vasúttörténet, I, A kezdetektől 1875-ig*, főszerk. dr. Kovács László, Közlekedési Dokumentációs Kft., 1995.

potenciállal rendelkező vasúti utazás a modernizáció emberarcú formájaként, egyfajta „szerethető modernként” jelenik meg. „Száz vasutat, ezeret! / Csináljatok, csináljatok! / Hadd fussák be a világot, / Mint a testet az erek. // Ezek a föld erei, / Bennök árad a műveltség, / Ezek által ömlenek szét / Az életnek nedvei” – írja 1847 decemberében keletkezett *Vas-úton* című versében.²⁵ S ahogy T. Szabó Levente invenciózus elemzése rámutat, a Petőfi-vers a negyvenes évek (vasútépítésben testet öltő) modernitás-diskurzusának olyan kontextusához kapcsolódik, amelyben – a magyar vasutak megtervezését és kivitelezését illető heves politikai vitáktól függetlenül – „magának a vasútnak a modernizációs szerepét illetően konszenzus létezett”, illetve „a nyugat-európai vasút fejlődésének recepciójához képest jóval pozitívabb modernség- és modernizáció-kép fogalmazódott meg benne”.²⁶ Úgy tűnik tehát, Petőfi verse (és e korszak magyar politikai gondolkodása) még mentes volt attól a fajta modernizmus- és technológiakritikától, amely a nyugati kultúrában már igen hamar érezte hatását, s amely a század utolsó harmadában kibontakozó korai modernségben nálunk is megjelent.²⁷

Wolfgang Schivelbusch írja le a vasút modernizációs szerepéről szóló monográfiájában azt a jól ismert tendenciát (Walter Benjamin aurafogalmát használva), hogy a vasút révén közelivé, elérhetővé vált földrajzi helyekre irányuló tömegesedő turizmus *leértékelte* és megfosztotta eredetiségüktől, tradícióiktól az utazók által gyakrabban látogatott tájegységeket.²⁸ Ugyanakkor e társadalomtörténeti folyamat „fonákjaként” fel kell figyelnünk az utazás demokratizálódásának másik aspektusára, amely a különböző turisztikai célpontok széles körű társadalmi reprezentációjában érhető tetten. Konrad Köstlin német antropológus, aki konstruktivista nézőpontból vizsgálja a turizmus és a régiók viszonyát, tanulmányában a következő megjegyzést teszi: „A kultúrkritikusok azért keseregnek, mert az utazás szétrombolta a vidéki kultúrát. Ezzel szemben én azt a tézist képviselem, hogy épp a turizmus teremtette meg a vidéket mint kulturális jelenséget; mint a másság, az idegenség régióját, ahol a közelség egzotikuma hat.”²⁹ Az utazás demokratizálódása a sajtónyilvánosságban megjelenő tengernyi útleírás és a lacsacsán jelentős könyvpiaci tényezővé váló útikönyvek hatása által fölerősítve a világról való tudás egészen új formáit, a társadalom és a kultúra *mediatizációját* hozta el, ami a nemzettel kapcsolatos elképzelések-elvárások és a hazai táj irodalmi megjelenítése terén is érezte hatását.³⁰

25 A vers szövege a kritikai kiadásban: PETŐFI Sándor *Összes költeményei* (1847), s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008 (Petőfi Sándor *Összes Művei*, 5), 258–259.

26 T. SZABÓ, *Vas-úton...*, i. m., 359.

27 *Uo.*, 346–347, 356–357.

28 Wolfgang SCHIVELBUSCH, *A vasúti utazás története: A tér és az idő iparosodása a 19. században*, ford. LACZHÁZI Gyula, Bp., Napvilág, 2008, 49–50.

29 Konrad KÖSTLIN, *Utazás, régiók, modernség*, ford. Kovács Tímea, *Café Babel*, 27(1996), 121.

30 Mindennek médiaelméleti háttérét remekül vázolja: TÓTH Benedek, *Helyi kultúrák újratöltve: a turizmus késő modern mediatizációja és a tér értelmezésének modern fordulata*, *Replika*, 96–97(2016), 27–35.

Az itt felvázolni kívánt történet legközvetlenebb előzményei érezhetően az 1840-es évek politikai-gazdasági-kulturális átalakulásaiban (reformtörekvések, technológiai fejlődés, megélénkülő sajtó, korai kapitalista piac), illetve az ezzel párhuzamosan zajló irodalmi megújulásban (népiesség programja, nemzetépítési diskurzus, írói nemzedékváltás) keresendők. Az igazi léptékváltást az utazási szövegek státuszát illetően mégis minden bizonnyal az 1850-es évek mediális fordulata, a *képes újság* laptípusának elterjedése jelentette. Míg a nyugati országokban ez a fordulat nagyjából az 1830–40-es években zajlott le, Magyarországon a sajtóipar 1849-es összeomlása után az 1850-es évek közepére vált lehetővé az illusztrált sajtó oly mértékű térhódítása, hogy az a vállalkozói oldalon fenntarthatónak bizonyult, illetve egyre szélesebb olvasói rétegeket tudott megszólítani.³¹ A megújult képalkotó eljárások (litográfia, xilográfia, fotográfia) és az ezzel párhuzamosan fejlődő nyomdaipar következtében mind több olyan sajtótermék jelent meg, amely a szöveges tartalom mellett, mintegy azt kiegészítve jelentős mennyiségű vizuális információt is közölt – a legjellegzetesebb publicisztikai témák: aktuális eseményképek, mitológiai történetek, történelmi események ábrázolásai, nemzeti költők és politikusok portréi mellett – külföldi és hazai tájakról, idegen és magyarországi népekről, jellegzetes vidékekről. E vizuális ábrázolások egy része, egészen pontosan a cikkek közé tördelt *képillusztrációk* nemritkán utazási szövegekhez kapcsolódtak: úti jegyzetek, úti levelek, tájleírások, illetve az utazási irodalom egynemely műfaji jellegzetességeit változó mértékben fölvonultató szövegtípusok (néprajzi megfigyelések, történeti esszék, visszaemlékezések stb.) ölelésében nyertek publicitást. Megvoltak persze a maga elszigetelt előzményei a magyar tájakat bemutató illusztrált munkáknak már az 1840-es években is – ugyanakkor míg a Vahot Imre (1850-es években is folytatott) füzetes kiadványaira való előfizetés (*Magyarföld és népei eredeti képekben*, 1846)³² vagy Szerelmey Miklós Visegrád- és Balaton-albumainak (1847, 1848)³³ megvásárlása a műpártolás kategóriájába esett a korban, az 1850–60-as évtizedben megsokszorozódó napi és heti sajtótermékekhez való hozzájutás lényegesen egyszerűbb és olcsóbb volt. Kép és szöveg effajta együttes jelenléte rendkívüli mértékben növelte a korszakban az újságolvasók számát – valódi konkurenciájává válva a *könyvolvasás* kultúrájának és piacának –, a nagyszámú képi anyag révén olyan potenciális befogadóknak is

31 Médiatörténeti párhuzamként utalhatunk arra, hogy e korszakban vált markáns piaci tényezővé a heti- és napilapokban megjelenő tárcaregény műfaja is. A jelenséget sokoldalúan elemzi Jókai Mór és a *Pesti Napló* példáján: HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014, 58–266.

32 Az igényes könyvomatokkal illusztrált füzetes kiadvány kiadását Vahot a forradalom után, 1853–54-ben is folytatta *Magyarország és Erdély képekben* címmel. Emellett hasonló címmel jelentetett meg honismereti albumot az 1850-es években Hunfalvy János is, Rohbock Lajos rajzaival.

33 Szerelmey Miklós Balaton-albuma izgalmas keveréke a művészeti albumnak, a modern útikönyvnek és – az önmagát utazóként pozicionáló elbeszélő révén – a klasszikus irodalmi útirajznak. Lásd SZERELMEY Miklós, *Balaton-albuma: Emlék Füred s környékéről*, Pest, Edelmann Károly, 1851² [reprint kiadás – gond. SEBESTYÉN Lajos, 1983].

felkínálva az ismeretszerzés, szórakozás (ezzel együtt pedig a nemzeti kultúrában való részvétel) lehetőségét, akik a szó szoros értelmében nem voltak birtokában az olvasás képességének.³⁴

Fontos hangsúlyozni, hogy természetesen nem csupán a hazai tájak³⁵ iránt nőtt meg az érdeklődés e megváltozott technológiai és mediális környezetben, ugyanakkor Magyarországon a vérbe fojtott forradalom után, az 1850-es évek sajátos politikai közegében (s annak irodalomtörténeti kontextusában) kifejezetten nagy jelentőségre tett szert a nemzeti eszme megőrzése, fenntartása, újragondolása. Könnyű belátni, hogy míg a reformkorban a *külső* minták alapján elgondolt polgárosodás, társadalomátalakítás s az aktív politikai cselekvés sürgető ígérete határozta meg az irodalmi-közéleti diskurzus (s így az utazási munkák) kérdésirányainak legnagyobb részét, az 1850-es években sokkal nagyobb súlyt kapott a józan helyzetértékelés, a rendelkezésre álló (kényszerű) keretek között megvalósítható-fenntartható nemzeti kultúra kimunkálása.³⁶ S e munkában – a nemzeti hagyományok megkonstruálásában,³⁷ a nemzet imaginárius megteremtésének grandiózus projektjében – igen nagy szerepe lett az időközben valódi piaci tényezővé vált népies irodalom mellett a nacionalista eszmék popularizálását biztosító sajtókapitalizmusnak is.³⁸ (A nemzetépítés és a nyomtatott nyilvánosság e szoros kapcsolatát egyebek mellett néha maguknak a sajtóorgánumoknak az elnevezései is tükrözik – például: *Az Ország Tükre, Hazánk s a Külföld, Magyarország és a Nagyvilág*.) Poétikai szempontból már az 1840-es évek publicisztikai közegében is tetten érhető az utazási szövegek eloldódása a klasszikus, *grand tour* jellegű útirajzok eszményeitől (hasznosság, célelvűség, civilizatorikus perspektíva) és szerkezeti felépítésétől, ugyanakkor az 1850-es évek viszonyai között következik be az efféle szövegek hirtelen megsokszorozódása, formai-tartalmi fellazulása és demokratizálódása. Mint T. Szabó Levente esettanulmánya rámutat, már egészen korán, az 1850-es évek közepén reflexió tárgyává vált magyar nyelven a „hagyományostól”

34 A magyarországi illusztrált sajtó fent vázolt tendenciáiról lásd Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*, Bp., Argumentum–OSZK, 9–16, 48–72, 73–74, 100–103, 84–150, 167–207, 263–388.

35 Mint utaltam rá, a közlekedési és távközlési szolgáltatások fejlődésével a külföldi tájakra irányuló érdeklődés is erős maradt, mi több, fokozódott; ennek megfelelően megszámlálhatatlan mennyiségű magyar nyelvű útleírás, beszámoló született idegen országokról is. (Amerika vonatkozásában lásd GLANT, *i. m.*, 27–50.) E szövegek áttekintése-elemzése azonban kívül esik tanulmányom kérdésirányain.

36 E kontextushoz bővebben lásd SZAJBÉLY, *A nemzeti narratíva... i. m.*, 89–307, illetve imagológiai vonatkozásban S. VARGA Pál, *Idegenség és önkép az irodalomban: Néhány példa a 19. század magyar irodalmából* = S. V. P., *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 75–86, különösen: 83.

37 A megalkotott vagy „feltalált” nemzeti hagyományokról lásd Eric HOBBSAWM, *Introduction: Inventing Traditions*; UÓ, *Mass-Producing Tradition: Europe, 1870–1914 = The Invention of Tradition*, eds. Eric HOBBSAWM and Terence RANGER, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 1–15, 263–307. Lásd még Révész, *i. m.*, 263–268.

38 A könyvnyomtatás, a sajtó és a 19. századi nemzetépítés kapcsolatához lásd Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan, 2006, 17–43.

eltérő irodalmi útleírások feltűnése és terjedése, illetve az e szövegekben érvényesülő turistaattitűd jelenléte. A Pákh Albert szerkesztette *Ujabb kori ismeretek tára* hatodik kötetének (1855) „Touristák” szócikke a következőképp fogalmaz az újfajta utazókról s a turistamentalitásról:

„A’ tulajdonképeni turista az által különbözik a’ többi utazóktól, hogy utjával semmi határozott p. o. tudományos czélt nem köt össze, hanem csak utazik, hogy utazhassék ’s azután útját leírja. Szükséges, hogy szokásaiban, viseletében ’s nézeteiben finom világműveltséggel birjon, azonkívül pedig előadásában lehetőleg korlátlan subjectivitást tanúsítson. Minélfogva egészen a’ turista személyiségétől függ útleírásának érdekessége vagy tanulságos oldala. Atalában véve a’ touristák útleírásai csak a’ könnyű mulattató olvasmányokhoz számítandók, miután azokban a’ tárgyakba való mélyebb behatás rendszeren hiányzik.”³⁹

A fenti szócikk egyfelől a turizmust mint újszerű kulturális gyakorlatot azonosítja („egy különös osztálya az utazóknak”), másfelől épp a negatív leírás révén rávilágít azokra az implicit elvárásokra, amelyek az utazási irodalommal kapcsolatban még erőteljesen hatottak a korban: az utazáson túlmutató, tudományos cél (vö. „csak utazik, hogy utazhassék”), tradicionális-klasszikus műveltség (vö. „világműveltség”, azaz kozmopolitizmus), tárgyilagos előadás (vö. „korlátlan subjectivitás”), az útleírás közösségépítő jellege, az utazó egyéniségétől független tanulságos volta (vö. „a’ turista személyiségétől függ útleírásának érdekessége”), komolyság, mélység, tudományos igény (vö. „a’ touristák útleírásai csak a’ könnyű mulattató olvasmányokhoz számítandók”).⁴⁰ Tézisem szerint az itt megfogalmazott elvárások feloldódása, atomizálódása párhuzamosan zajlott az útleíró szövegek médiumváltásából (könyv helyett újság, írás helyett kép és szöveg egysége) következő átformálódásával, s ez az átalakulás volt szükséges ahhoz, hogy az utazási irodalom a nemzeti tér imaginárius megteremtésének és turisztikai élményszerűsítésének egyik kifejezetten hatékony médiumává váljék. E tendenciákkal pedig párhuzamosan zajlott a turistáskodással, a(z) eleinte kizárólag a hegyi túrázó alakjával azonosított) turistaléttel kapcsolatos, elsődlegesen negatív reprezentációk átformálódása is a század második felében.⁴¹

39 Idézi T. SZABÓ, „Erdély népei”..., i. m., 102–103.

40 Hasonló megállapításokra jut esettanulmányában Takáts József Arany László egy 1879-es kiadatlan írását elemezve. Lásd TAKÁTS József, *Genus migrans: A turizmus kulturális azonosítása* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Kijarat, 2007, 254–266.

41 Ezzel kapcsolatban lásd CSÍKI Tamás, *Kordén és vasúton: Utazók társadalmi tapasztalata a 19. század második felében – a Vasárnapi Újság útirajzai alapján*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tom. 15, fasc. 1. (2010), 21–35. PUSZTAI Bertalan, *Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? – Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain = Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 366–380, különösen: 373.

A nemzet imaginárius tereinek kimunkálása: Jókai Mór és a *Vasárnapi Ujság*

Az itt vázolt történetnek, a magyar utazási irodalom átformálódásának – melynek közvetlen előzményei az 1840-es évek társadalmi-gazdasági és irodalmi-kulturális fejleményeiben, valamint az 1850-es évek mediális átalakulásaiban keresendők – a legfontosabb főszereplője minden bizonnyal Jókai Mór, illetve az ő közreműködésével megindult *Vasárnapi Ujság*. Szajbély Mihály – elsőként egy különálló tanulmányban (2005), majd Jókai-monográfiája részeként (2010)⁴² – hangsúlyozta a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent Jókai-útirajzok jelentőségét az írói életműben, s bár Szajbély nem helyezte bele a tárgyalt szövegeket a magyar utazási irodalom alakulástörténetébe, érzékenyen mutatott rá e publicisztikai írások jellegzetes perspektívájára, mediális sajtóságaira és kontextusára. A rendkívül sikeres *Vasárnapi Ujság*ban az ötvenes évek folyamán megjelent írások Szajbély szerint Jókai szemléleti optimizmusát, az „egy országnyi boldogság” lehetőségét tükrözik – egyfajta *jövőorientált múltkonstruálás*⁴³ jegyében –, s erről az attitűdről tanúskodik az 1858-ban hét részletben megjelent *A magyar Tempevölgy* című Balaton-felvidéki útirajz is. „A Balaton melléke Jókai szemében olyan, korábban Berzsenyi által elképzelt mitológiai tájként mutatkozik, »a hol magasabb szellemek dalolni taníták a költőt; a nem költőt pedig érezni azt, a mit a költő énekelt«. Jókai táját azonban nem antik istenek és nimfák népesítik be”, hiszen utazásának a múlt emlékhelyeinek meglátogatásán (Sümege, Csobánc, Tihanyi Apátság, várpalotai kastély stb.) és a helyi hagyományok fölidézésén túl legalább annyira fontos célja a vidék lakóival való találkozás is. Jókainál a „táj és embere nem múltjában él, hanem múltjából *táplálkozik*”.⁴⁴ A Jókai által poétikusan ábrázolt és nemzetiesített balatoni táj ugyanakkor nem szinekdochikus módon képezi le a „nagy haza” képét (mint például Berzsenyi *A' Balaton* című verse, mely a *Magyarország* című költemény párdarabjaként is felfogható), s nem is szimbolikussá duzzasztott karakterisztikus tájegység, mint Petőfi Alföldje, amelynek imaginációja más jellegzetes vidékekkel versengve mutatkozik meg. Jókai számára „az ország karakterisztikusan különböző tájegységei a nemzeti narratíva részét képező, múltjától átlelkesített nemzeti táj sajátos megnyilvánulási formáiként mutatkoznak. [...] ő nem lokálpatriótaként, hanem patriótaként járja saját hazáját. Turistaként, aki örömét leli abban, hogy az egyik táj különbözik a másiktól, de mindegyik az övé, és mindegyiket másért szeretheti. Hol egyiket, hol másikat jobban”.⁴⁵ Jókai írásának első közleménye mindezt remekül tükrözi: a balatoni tájat két másik karakterisztikus hazai vidékkel, az

42 SZAJBÉLY Mihály, *Álom Otthon Államról: A Magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton = „Mester Jókai”*: A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005, 87–104; Uő, *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok Emlékezete), 166–179. A következőkben – az írás áttekinthetőbb szerkesztése miatt – a 2005-ös változatot idézem.

43 A jövőorientált múltkonstruálásról lásd SZAJBÉLY, *A nemzeti narratíva...*, i. m., 89–98.

44 SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, i. m., 97. Kiemelések az eredetiben.

45 Uo., 96.

Alfölddel és Erdéllyel kapcsolja össze, ugyanakkor nincs köztük hierarchia, szerepük a nemzet életében azonos jelentőségű – egymást erősítik.

Szajbély a Jókai-útleírás eszmetörténeti vonulatainak és integratív (turisztikai jellegű) nemzetszemléletének elemzésén túl a szöveg mediális sajátságaiával kapcsolatban is tesz fontos megjegyzéseket: „Táj és benne lakó ember szimbiózisáról tanúskodnak az úti beszámoló illusztrációi is, amelyeket Jókai maga készített. A fametszeteken látható régi várak és épületek a táj részeiként jelennek meg, s e táj részeivé válnak azok az emberalakok is, akik csónakokon vagy lovas kocsin ülve, máskor gyalogosan baktatva vagy a földet művelve tűnnek fel a képeken.”⁴⁶ A modern magyar útirajzhagyomány uralkodó narratívája mintha központi jelentőséget tulajdonítana az útleíró szövegek egyediségének, monomedialitásának és az őket körülvevő, egyre csak fejlődő technikai médiumokkal való „szembehelezkedésnek”.⁴⁷ Jókainál ezzel szemben azt láthatjuk, „[s]zöveg és rajz, táj és múlt, közönség és költő együtt lélegeznek, szoros szimbiózisban léteznek”.⁴⁸ E megfogalmazás érzékletesen ragadja meg azt a sajátos mediális környezetet, amely révén az 1850-es évek illusztrált lapjai hatottak a kor olvasóira.⁴⁹ A Szajbély által részletesebben bemutatott *A magyar Tempevölgy*⁵⁰ összesen tizenhat, Jókai saját rajzai alapján készült fametszettel illusztrálva jelent meg a lap hasábjain. A mű példaszerűen tükrözi szöveg és vizualitás szoros egységét, elválaszthatatlanságát az illusztrált sajtó kontextusában – ha azonban a szöveg későbbi kiadástörténetére tekintünk, azt látjuk, a kritikai kiadáson⁵¹ kívül szinte kizárólag rövidítve, nagyjából felére kurtított szöveggel jelent meg az eredetileg hét, logikusan elkülönülő részből álló írás. Ennek oka az lehetett, hogy az igen hangsúlyos bevezetés és lezárás közötti részek egyik-másika (például Loyolai Szent Ignác és Zrínyi Miklós arcképének leírása, a sümegi temetőben való bolyongás stb.) az újságközlésben jelenlévő illusztrációk nélkül funkciótlannak, feleslegesen hosszadalmasnak tűnhetett a mindenkori kötet szerkesztők számára. Egészen hasonló a helyzet a szintén 1858-as *More patrio* című, kilenc részletben publikált, hat metszettel illusztrált útleírással, amely az író alföldi és erdélyi útját örökítette meg.⁵²

46 *Uo.*, 97.

47 „Úgy is mondhatjuk, hogy az irodalmi útirajz – önmaga médiumvoltát el nem lepezve – ellene szegül az idegenség elhamarkodott fölépítésének és gyors leépítésének, rapid bekebelezésének, a turisták »készen kapott«, »megszervezett« jelek iránti vágyának, s a jelekké vált világ »elvesztésének«.” – írja SZIRÁK Péter (*i. m.*, 14).

48 SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, *i. m.*, 97.

49 „[K]ép és szöveg együttesét a befogadó a kettő között folyamatosan ki- és bekapcsolva, oszcillálva értelmezi. Jelentésük ennek megfelelően nem egymásnak alárendelt, hanem e »mediális hibrid« együtthatásából kirajzolódó közös jelenség: a képszöveg.” Révész, *i. m.*, 231–232. Az 1850 és 1870 közötti korszak képmagyarázatairól és kísérőszövegeiről bővebben lásd *Uo.*, 234–243.

50 JÓKAI Mór, *A magyar Tempevölgy: Regényes tájleírás*, Vasárnapi Ujság, 1858. ápr. 25. – jún. 6.

51 JÓKAI Mór *Összes Művei: Cikkek és beszédek*, V (1850–1860/II. rész), s. a. r. H. Törő Gyöngyi, Bp., Akadémiai, 1968, 54–70; jegyzetek: *Uo.*, 491–499.

52 JÓKAI Mór, *More patrio: Regényes kóborlások*, Vasárnapi Ujság, 1858. okt. 31. – dec. 26.

A mediális közeg azonossága mellett azonban figyelmet érdemelnek a két szöveg, *A magyar Tempevölgy* és a *More Patrio* különbségei is, rávilágítva a század második felében megjelenő útirajzok sokféleségére, műfaji szórtságára. Míg előbbi útirajz alapvetően szövegekből megképződő *irodalmi tájként* láttatja a Balaton vidékét, s az olvasót a szemlélő szubjektív viszonyulása és kommemoratív gesztusai vezérlik,⁵³ utóbbi, a *More patrio* az adatgazdag országstatisztikák és -geográfiák, népismereti leírások hagyományával rokon. E két, azonos időszakban (gyakorlatilag ugyanabban az évben) keletkezett, azonos szerzőtől, Jókai Mórtól származó útleírás lényeges poétikai-tematikus eltérése rámutat, hogy a század második felének sajtóközegében megjelenő utazási szövegek – céljukat, látásmódjukat, nyelvi megalkotottságukat, dramaturgiájukat illetően – már igen sokfélék, s műfaji szempontból nehezen klasszifikálhatók. Nem csupán az okozza tehát az 1850-es évektől elterjedő utazási próza konceptualizálásának nehézségeit, hogy az előtérbe állított tájegységek önmagukban determinálják a szövegek kérdezésmódját (például: hazai vagy külföldi táj; város vagy vidék; kultúrtáj vagy természeti környezet; hegyvidék vagy puszták stb.), hanem a szövegek funkciójának, szemléletmódjának, formai kivitelezésének, műfaji hagyományainak sokfélesége és összemosódása is. Míg például egy népismereti leírással rokonítható, tárgyilagosabb útleírás vagy épp egy az aktualitásokra fókuszáló, humorisztikus furdólevél kevésbé alkalmas az ábrázolt tájegység nemzeties áttelekítésére, egy irodalmi allúziókkal operáló, költői útirajz kitűnően ellát efféle funkciókat is.

Jóllehet nem csak Jókai írt úti- és tájképeket a *Vasárnapi Ujság* számára – illetve ő maga másutt is publikált hasonló szövegeket –, ez idő tájt született (nem kizárólag hazai témájú)⁵⁴ írásai mintát adtak egy új típusú irodalmi útleírás, a popularizált publicisztikai útirajz számára, úgy formai-tartalmi tekintetben, mint eszmetörténeti szempontból. Bár a múltjából táplálkozó s a jövőbe tekintő nemzet optimista vízióját két évtized múltán komoly kétségek homályosították el Jókai világszemléletében,⁵⁵ a hazai tájak és helyi hagyományok iránti lankadatlan érdeklődése töretlen maradt, s ez a fajta irányultság határozta meg a korszak sajtóperiodikáinak „hazai tájleírások, úti képek” típusú rovataiba kerülő szövegeit is.⁵⁶ A korszak legnagyobb sikert befutott enciklopédikus képes lapja,⁵⁷ a népes

53 Lásd HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajosság: A Jókai-próza narrációs eljárása a romantikától a korai modernségig*, akadémiai doktori értekezés, 2019, http://real-d.mtak.hu/1225/7/dc_1641_19_doktori_mu.pdf, 73–74.

54 Mint ismeretes, Jókai két hosszabb terjedelmű útirajza, az új *Életképekben* publikált *Utazás a harangokkal együtt* (1876), valamint a *Nemzet* hasábjain megjelent *Utazás egy sírdomb körül* (1886) Itáliában játszódik.

55 Mindennek részletes kifejtését lásd SZAJBÉLY, *Jókai Mór... i. m.*, 179–191. Jókai és a millenniumi ünnepek kontextusában hasonló következtetésekre jut POMOGÁTS Béla, *Jókai Mór és a Millennium*, *Életünk*, 2000/9, 741–748.

56 Jókainak e populáris irodalmi tájleíró szövegek esetében is minden bizonnyal lehettek nemzetközi mintái. Az 1830-as évektől elterjedő angol, német és francia illusztrált lapok mellett (*Penny Magazin*, 1832; *Le Magazine Pittoresque*, 1833; *Pfenning Magazin*, 1833; *Illustrierte Zeitung*, 1843), melyek egyik-másikát Jókai is ismerhette, minden bizonnyal számos egyéb

olvasótáborral bíró *Vasárnapi Ujság* főmunkatársaként (és egy rövid időszakban, Pákh Albert betegeskedése miatt szerkesztőjeként) Jókai útleírásai meglehetősen népszerűek lehettek. Erre utal, hogy már 1862-ben megjelent egy *Magyarhon szépségei* című, kifejezetten útleírásokat tartalmazó kötet Jókaitól Heckenast kiadásában,⁵⁸ amely később ugyanezen címen, de további írásokkal bővítve (s a beválogatott szövegek nem csekély megkurtításával) a századforduló után is számos kiadást megért,⁵⁹ illetve részben regényei tájleíró részeinek összeollózásából született az 1884-es *Magyar föld* című gyűjtemény.⁶⁰

A Jókai-útirajzok népszerűségét tovább növelhette a regényolvasó közönség szemében, hogy Magyarországon játszódó regényeinek színterei⁶¹ és az azokban reprezentált hazai tájak a konkrét földrajzi egyezéseken túl nemritkán motivikus kapcsolatokat mutattak föl az útirajzokkal a Jókai-univerzumon belül. Néhány példára utalva: ahogy a Balaton mint „menyasszony” és mint „nyughely, temető” elképzelése nem csupán *A magyar Tempevölgyben* kapott szerepet, hanem *Az arany emberben* (1871)⁶² és a *Balaton völgyei* (1875)⁶³ című novellában, úgy a „tengerszem” motívumát sem csak *A Szent Anna taváról* szóló útleírásban (1853)

szövegtípust: bedekkerket, német nyelvű útleírásokat, sajtóban megjelenő életképeket, „falusi történeteket” is forgatott. Hansági Ágnes 2019-es akadémiai értekezésében tárta fel igen adatgazdag módon a Berthold Auerbach (1812–1882) által megteremtett *Dorfgeschichte* („falusi történet”) populáris irodalmi műfajának hatását az 1840–50-es évek magyar irodalmára, többek között Jókai 1850-es évekbeli elbeszélései kapcsán. Gondolatmenetében kitér az utazási irodalomtól sem túl távoli életkép és a *falusi történet* viszonyára, amely – ha nem is az egyetlen, de – minta lehetett a sajtóközegben megjelenő útleírások számára poétikai szempontból. Lásd HANSÁGI, *Irodalmi kommunikáció és műfajosság...*, i. m., 158–247, különösen: 191–193.

57 A *Vasárnapi Ujság* sikeréről lásd *A magyar sajtó története II/1: 1848–1867*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1985, 448–453; RÉVÉSZ, i. m., 104–111.

58 A kötethez nem tudtam hozzájutni, a kritikai kiadás jegyzetéből idézem: JÓKAI Mór, *Magyarhon szépségei*, Pest, Heckenast, 1862 (Jókai Mór Munkái, Népszerű kiad. 27. sz.).

59 A kötet azonos című 1956-os kiadásának szerkesztője, Fazekas László a válogatás 1914-es, 11. (!) kiadását jelöli meg a kötetbe került egyes szövegek forrásaként. (Ez utóbbi, századfordulós kiadásokról a kritikai kiadás jegyzetapparátusa nem ejt szót). Lásd JÓKAI Mór, *Magyarhon szépségei (Úti- és tájképek a XIX. századi Magyarországról)*, összeáll. és jegyz. FAZEKAS László, Bp., Magvető, 1956, 251–252.

60 JÓKAI Mór, *Magyar föld*, Bp., Orsz. Középiskolai Tanáregyesület, 1884 (Ifjúsági iratok).

61 A Jókai-regények jellegzetes helyszíneiről és színtereiről lásd FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*, Bp., Skiz, 1991, 40–56.

62 JÓKAI Mór, *Az arany ember* (1872), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, Összes művei: Regények, 24–25, I–II.

63 JÓKAI Mór, *A Balaton völgyei* = J. M., *A Balaton völgyei: Válogatott elbeszélések*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016, 362–370. https://www.tempevolgy.hu/images/PDF/konyvek/Jokai_Mor_A_Balaton_volegyei.pdf

64 A tengerszemmotívumot a karakterképzés szempontjából elemzi Jókai Mór szövegeiben KUCSERKA Zsófia, *Jókai tengerszemei: a táj szerepe a karakterképzésben = Előzetes kérdések: Rohonyi Zoltán emlékkönyv*, szerk. MILBACHER Róbert, Pécs, Kronosz, 2014, 95–107.

használja fel Jókai, hanem a *Bálványosvár* (1883) azonos című fejezetében, *A tengerszem tündére* (1855) című tündérregében és az 1889-es *A tengerszemű hölgyben* is.⁶⁴ (Sőt, az utazási szövegek termelődését sok esetben egy-egy regényhez kapcsolódó „anyaggyűjtés” eredményezte, ahogy ez a *More patrio* című útirajz és az 1860-ban megjelent *Szegény gazdagok* esetében is történt.) Publicisztikai útirajz és kötetformátumban megjelenő regény egymást erősítették tehát Jókai esetében, illeszkedve ahhoz az 1840-es években meggyökeresedett irodalompiaci stratégiához, amely a sajtónyilvánosságban és a könyvpiacra való szinkron jelenlétet írta elő az irodalomra kenyérkereseti forrásként is tekintő alkotó számára.⁶⁵ A Jókai-regények egyre növekvő olvasói népszerűsége pedig nem kevésbé járult hozzá az enciklopédikus jellegű, integratív, témagazdag *Vasárnap Újság* presztízséhez. Ahogy *A magyar sajtó története* II/1-es kötetében olvasható:

„Jókai intézményt pótolta az abszolutizmus kori Magyarországon. Regényei, elbeszélései, orgánumai, elsősorban a *Vasárnapi Újság* és az *Üstökös* a nemzet életerejének voltak fenntartói, megsokszorozói. [...] Pákh és Jókai lapja a kor magyar valóságának volt hívebb tükré. Egy nemzet ellenállását erősítette a műveltség nyújtotta eszközökkel. A bölcs derű, a higgadt, céljára ügyelő önmérséklet tartozott legfőbb fegyverei közé. Az abszolutizmus korának meggyötört magyarja hitet, erőt, életkedvet meríthetett a *Vasárnapi Újság* számaiból.”⁶⁶

E szabatos megfogalmazás kapcsán elengedhetetlen megemlíteni Fábri Anna 1991-ben megjelent, a maga nemében unikális Jókai-monográfiájának koncepcióját, mely szerint Jókainak a 19. században játszódó regényei alapvetően határozzák meg a korról való tudásunkat a mai napig, hiszen e sokak által forgatott regények s a bennük megnyilvánuló „társadalommagyarázó” szándék hozták létre a magyar jellem, a modern kori Magyarország legtöbb uralkodó reprezentációját és mítoszát, rávilágítva a hazai viszonyok között lezajló technológiai és kulturális modernizáció izolációs, zárványteremtő természetére.⁶⁷ „Jókaiiban erős és leplezetlen vágy élt, hogy korának, a 19. századnak Magyarországot megismertesse közönségével: a tájakat csakúgy, mint eseményeket, embereket, szokásokat. életviteleket – vagy éppen társadalmi mozgásokat.”⁶⁸

S e vágnak a lehető legintenzívebben próbált is eleget tenni. Jókai – kézenfekvő metaforával élve – szó szerint és átvitt értelemben is beutazta Magyarországot: térben és időben (a magyarság múltjáról szóló történelmi regényektől egészen *A jövő század regényéig*), valamint vertikálisan és horizontálisan is (az Al-Dunától Komáromig, s az egyszerű népelettől a pénzarisztokrácia világáig). Legalább annyira a valóságban (szekéren, hajón, vasúton), mint képzeletben (novelláiban,

65 Lásd MARGÓCSY, i. m.

66 *A magyar sajtó története...*, i. m., 450, 453.

67 FÁBRI, i. m., 7–19.

68 *Uo.*, 12.

regényeiben, útleírásaiban). Nem véletlen, hogy a millennium lázas éveiben Jókai – a Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* (1894–98) utószóírójaként, valamint *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* (1886–1901) című könyvsorozat magyar változatának szerkesztőjeként – két olyan reprezentatív vállalkozásnak is közreműködője (s afféle reklámarca) lett, amelyek a Habsburg Birodalom részeként az ezeréves Magyarország komplex (vizuális és narratív) imaginációját kívánták létrehozni.

A *Vasárnapi Ujság* témavilága, felépítése pedig nem csekély mértékben alapozta meg az 1850-es évektől a magyar nemzet jellegzetes reprezentációinak, mítoszainak megteremtését célzó törekvéseket, számos Jókai-regény tulajdonképpen programját. Jól látható például, hogyan nacionalizálódik a megalakulást követően igen hamar a lap útirajzokat, tájleírásokat (is) közlő szegmentuma: míg az első 1854-es évfolyam mutatójában az általánosabb „Táj- és népismertetések, utirajzok” címet viseli a hatodik rovat, csupán három év múltán, 1856-tól (Jókai épp ez idő tájt volt ideiglenes főszerkesztője a *Vasárnapi Ujságnak*) viszont már kizárólag „Hazai tájleírások”-ként jelenik meg, egészen a lap 62. évfolyamáig (1915), tehát csaknem hat évtizeden át.⁶⁹ E hosszú periódusban évente nagyjából 20 és 60 között volt azoknak a szövegeknek a száma, amelyek különböző hazai tájakat, városokat, intézményeket, helyi érdekességeket mutattak be az említett rovatban, s e tengernyi írás között évente legalább két-három nagyobb lélegzetű, folytatásokban közölt, több metszettel (később fotográfiával) illusztrált irodalmi útleírás is megjelent. A *Vasárnapi Ujság* „Hazai tájleírások” rovata aligha túlbecsülhető, irodalomszociológiai léptékű hatással lehetett a nemzettel és annak imaginárius terével kapcsolatos képzetrendszerek alakulására a 19. század második felében. E jelentős korpusz átfogóbb elemzése (médiá-, társadalom- és irodalomtörténeti fókuszú értékelése) még várat magára.⁷⁰ Ehhez a hosszú távú és mindennapi hatáshoz, a nemzeti jellemről, a nemzet területiális teréről, a karakterisztikus hazai tájegységekről való tudás széles körű elterjedéséhez éppúgy

69 Némi kiegészítés: a rovat címe változott, mivel 1858-tól „Hazai táj- és néprajzok, közintézetek, népszokások, műtárgyak” vált belőle az éves tartalomjegyzékekben. 1915-től, a lap rovatstruktúrájának leegyszerűsödésével, illetve a háborúról szóló híradások megsokasodásával a „hazai tájleírás” rovat ebben a formájában megszűnik.

70 Révész Emese eddig is sokat idézett kitűnő monográfiája hosszasan vizsgálja az illusztrált sajtó és a nemzetkép kapcsolatát, többek között a közéleti portrék, az etnikum-reprezentációk és a kommemorációs események sajtóbeli ábrázolása kapcsán (lásd Révész, *i. m.*, 263–385.), ám a hazai tájegységek nacionalizálásának kérdésére nem térnek ki elemzései. Örvedetes, hogy a szegedi egyetemen működő „Történetek a magyar irodalom médiatörténetéből” OTKA-kutatócsoport (2019–23) révén már Magyarországon is megkezdődtek olyan szervezett kutatások, amelyek az irodalom alakulástörténetét annak mediális beágyazottsága mentén kívánják keretezni, értelmezni és elbeszélni, ugyanakkor tudomásom szerint a 19–20. századi magyar utazási irodalom és az illusztrált sajtó összefüggéseivel ez idő szerint nem foglalkoznak a projekt munkatársai. Két inspiratív tanulmány, amely a magyarországi turizmus reprezentációját vizsgálja a *Vasárnapi Ujságban* megjelenő útirajzok alapján: Csíki, *i. m.*, PUSZTAI, *i. m.*

szükség volt az „írófejedelem” pozíciójába igen hamar belesodródó s azt tudatosan kiaknázó Jókai Mór írásainak intenzív jelenlétére, mint a *Vasárnapi Ujság*ban és más lapokban hasonló popularizált útleírásokat közlő, ám mára kevéssé ismert, leértékelődött irodalmárok-újságírók (például Szokoly Viktor, Pataki Ferenc, Moenich Károly, Zombory Gusztáv, Sámi Lajos és mások) extenzív tevékenységére.

Még egy lényegi ponton visszatérve Jókai balatoni útleírására: jóllehet Szajbély többször idézett elemzésében nem konceptualizálja az általa használt és Jókaira vonatkoztatott (patrióta) „turista” megnevezést, érdemes figyelmet szentelni e találó fogalomhasználat perspektivikus jelentőségének. Amikor Szajbély a Jókai útleírásában megjelenő utazó elbeszélőt (negatív konnotáció nélkül!) turistaként aposztrofálja, nem csak arra céloz, hogy Jókai eleve adott, már a korban is jellegzetes idegenforgalmi útvonalakat jár be a Balaton-vidéken, szolgáltatásokat vesz igénybe (hajózik például), s az 1857-es évtől kezdve húsz éven át minden nyáron megteszi a leírt utat. Inkább arra az általános viszonyulásra utal, amely a narrátor látásmódját, a tájhoz és az utazáshoz fűződő kapcsolatát is meghatározza. Jókai balatoni útleírása, abban az értelemben, hogy hangsúlyosan szerepet kap benne az eltökélt társadalomjobbító, ízlésformáló szándék és az ehhez kötődő kollektív perspektíva, valamint a táj nemzeties átlelkesítése, poétizálása is, tökéletesen folytonos a korábbi *home tour* típusú útirajzok koncepciójával. Ugyanakkor magának az utazásnak a mibenléte és mikéntje egészen más: nem valamilyen feladat, megbízatás elvégzésére irányuló, kényszerűen megtett célszerű utazásról vagy eleve megtervezett tanulmányi, tudós szándékú *grand tour*ról van szó, hanem üdülési célú mobilitásról. A jellegzetes magyar tájon az olvasót végigkalauzoló s a helyi tradíciókra nyitott önéletrajzi narrátor pedig már nem csupán egy elkötelezett tudós hazafi példamutató (premodern) képe, hanem a turisztikai látványosságokból fakadó élményeket individuálisan átélő, s azok között tudatosan választó-válogató (modern) egyéné is. Míg a klasszikus *grand tour* jellegű útirajzokban az utazó észlelése, dokumentáló tevékenysége célszerű és hasznosságelvű, addig *A magyar Tempevölgy* koncepcióját már a turizmus társadalmi gyakorlatát meghatározó – aktív politikai aspektussal kevéssé rendelkező – (társas) szimbólumteremtés és (egyéni) élményfogyasztás egysége jellemzi.⁷¹

Amikor Jókai azt írja az Alföld (a „végtelen róna”), Erdély (a „székely havasok”) és a Balaton-vidék összehasonlítását és összekapcsolását célzó metaforaláncolat zárásaként, hogy „[h]a gazda vagyok, a Tiszamellék rónájának adom az első rangot; ha politikus vagyok, Erdélybe leszek szerelmes; de mint költő, a Balaton vidéknek nyújtom a szépség almáját”, voltaképpen a turisztikai desztinációk közötti szabad választás, illetve az egyes hazai tájakhoz kapcsolódó egyéni-érzelmi viszonyulás sokféleségét hangsúlyozza. A szöveg egészének számos olyan jelleg-

⁷¹ A turisztikai tér létrehozásának interpretatív mozzanatairól lásd SZIJÁRTÓ Zsolt, *Szimbólumteremtés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban* = Sz. Zs., *A hely hatalma: Lokális szcénák – globális folyamatok*, Bp., Gondolat, 2008, 195–218.

zetessége van, amely a klasszikus *grand/home tour* eszmény részeként is elgondolható (ízlésformáló és népművelő szándék, valamifajta vízió az ország jelenéről s jövőjéről). Mindezen jellegzetességek mégsem az utazás utazás voltából, az út önmagán túlmutató (etikai-politikai-társadalmi) jelentőségéből fakadnak, hanem az abban résztvevő individuum motivációiból és a tájhoz való sajátos érzelmi kötődéseiből.⁷²

E ponton kell utalnom a tanulmány elé mottóként választott szövegre, Charles-Augustin Sainte-Beuve *Ki a klasszikus?* (1850) című esszéjére.⁷³ A 19. századi francia irodalom és kritika jelentős alakjának ez az ismert írása – amely az egyéni ízlés kimunkálásának-tökéletesítésének folyamatát épp az *utazás* metaforájával világítja meg – a korábban szerzői nevek lajstromaként elképzelt (és a nevekhez metonimikusan kapcsolódó, követendő mintaként tételezett szövegekre épülő) klasszikusfogalom modern, 19. századi jelentésmódosulását mutatja. Ez az átértelmeződés pedig leginkább *individualizációként*, a klasszikus művek és szerzők *plurálisabb, integratívabb megközelítéseként* ragadható meg. Az Ízlés Templomának újjáépítésére-kibővítésére irányuló gondolatmenet, illetve az olvasó saját választásainak hangsúlyozása tükrözi a klasszikusság képzetének a listaként, zsinórmérceként rögzített kánonfogalomtól való eltávolodását az egyéni pallérozódás, a saját ízlés megtalálásának és tökéletesítésének irányába. Amikor igen plasztikus és megkapó leírásában Sainte-Beuve azt mondja a maga sokszínű templomáról, hogy „képzeletben ki-ki kiegészítheti rajzunkat, és kiválaszthatja a maga kedves csoportját. Mert választani *kell*”,⁷⁴ az már voltaképpen egy újfajta kulturális hozzáférési modellt: a piaci logika alapján működő könyvesboltot körvonalazza, ahol potenciálisan bármi megtalálható, s minden olvasó kedvére válogathat a kínálatból – választása pedig leginkább egyéni érdeklődésén, műveltségén és ízlésén múlik.⁷⁵ Efféle átértelmeződés, funkcióváltás érhető tetten Jókainál az utazási próza kapcsán. Ha a Sainte-Beuve esszéjében megmutatkozó individuális, pluralista klasszikusfogalmat használjuk analógiaként az utazási irodalom átalakulásának jellemzéséhez, a merev, rögzített, előíró jellegű, tekintélyelvű kánon (mint a klasszikus művek zárt lajstroma) a hasznosságelvű, közösségi perspektívájú s többnyire férfi utazóra szabott *grand tour* vagy *home tour* szövegeinek feleltethető meg, míg az individuális, rögzítetlen, alakuló (átrajzolható) egyéni Ízlés Temploma az új típusú (rövidebb, lazább szerkezetű, szélesebb körben fogyasztott) publi-

72 Úgy is fogalmazhatunk: Jókai útleírása egyszerre, váltakozva működtet különböző utazási stílusokat/forgatókönyveket, hiszen megfér benne a *Bildung*-vezérelt *grand tour* képzelet, illetve a „patrióta turista” individualizmusa, autentikusságkeresése is. E váltakozó utazási forgatókönyvekre több példát is hoz Jókai itáliai utazásai kapcsán TAKÁTS József, *Utazás egy utazás körül: Jókai turistaúton = Médiumok, történetek, használatok...*, i. m., 360–365.

73 Charles-Augustin SAINTE-BEUVE, *Ki a klasszikus?*, ford. RÓNAY György = *Ima az Akropoliszon: A francia esszé klasszikusai*, szerk. GYERGYAI Albert, Bp., Európa, 1977, 253–270.

74 *Uo.*, 268. Kiemelés tőlem – R. D. Sz.

75 E gondolatmenethez fölhasználtam egy doktori szemináriumi dolgozatomat, mely 2020 telén készült, illetve Takáts Józsefnek a szöveghez fűzött inspiratív megjegyzéseit. Köszönet érte.

cisztikai tájleírásoknak. Hangsúlyozni kell: a lényeges momentum Jókai írásában (és a *Vasárnapi Ujság* hasonló szövegeiben) az az újszerű, individuális turisztikai perspektíva, amely lehetővé teszi a különböző élményforrások, úticélok, hagyományok közötti szabad választást – az már szinte lényegtelen, hogy Jókai ebben a szövegben épp a Balatont hozza ki „győztesen” az Alfölddel és Erdéllyel való összehasonlításban; hogy (ellentétben például Petőfivel) idegenkedik a vasúttól, s inkább szekéren utazik szívesen;⁷⁶ hogy megfürdik-e a tóban vagy sem. A hangsúly az egyéni választás lehetőségén van.

Az persze már nem érdektelen tényező, miképp Szajbély is utal rá,⁷⁷ hogy *A magyar Tempevölgyben* megképződő (önéletrajzi) utazó-elbeszélő nem lokálpatrióta, csak patrióta – tehát nem gyökértelen, számos tradicionális kapcsolódása van, de nem is helyi propagátor –, s épp ez a perspektíva ad lehetőséget Jókainak, hogy a turisztikai élményforrások lehető legszélesebb körét kínálhassa fel az olvasó számára. Jókai bizonyos értelemben középen áll egy olyan skálán, amelynek egyik végén az erdélyi Orbán Balázs vagy épp a dunántúli Eötvös Károly nevével fémjelezhető elkötelezett, lokálpatrióta útirajzok és helytörténeti munkák találhatók, a másikon pedig leginkább már a század utolsó harmadában és a századfordulón megjelenő, kozmopolitának nevezhető útleíró szövegek Ágai Adolf és Justh Zsigmond útirajzaitól kezdve egészen Heltai Jenő, Szomory Dezső vagy Szerb Antal munkásságáig.

E ponton érdemes megjegyezni, hogy mindez azt is jelenti: Jókai utazáshoz, hazai tájakhoz való viszonyának (ha nem is közvetlenül útleírásain, mint inkább regényein keresztül) bizonyosan van hagyományfolytonossága a magyar irodalomban. Az a szakirodalmi konszenzus, amellyel a fentiekben vitatkozni igyekeztem, mintha implicite azt sugalmazná, hogy a modern, 20–21. századi magyar utazási irodalom (a két háború közötti útirajzok, illetve a közelmúlt irodalmának vonatkozó művei) leginkább csak a kora újkori, 16–17. századi utazási munkákra, valamint a reformkor útirajzaira tekintene önnön előtörténeteként. Ezzel szemben én azt gondolom, hogy van a magyar irodalomnak egy olyan hagyománya, amely a történelmi Magyarországhoz, a Kárpát-medencéhez, annak karakterisztikus vidékeihez fűződő viszonyát kifejezetten Jókaiából *kiindulva* és Jókaihoz *képest* határozza meg: ez a hagyomány ott munkál Eötvös Károly Balaton-köteteiben, Mikszáth kevéssé forgatott munkáiban (*Magyarország lovagvárai regékben*, 1890, *Szeged könyve* I–II., 1914), Krúdy Gyula számos regényében és Szindbád-novellájában, Szabó Zoltán *Szerelmes földrajz*ában (1942), az újabb magyar irodalomban pedig Esterházy Péter, Ungváry Rudolf vagy épp Szálinger Balázs munkáiban. Mindez pedig kapcsolódik ahhoz a tágabb problémakörhöz, amelyet Fábri Anna vázol fel röviden Jókai-monográfiájában, hogy tudniillik Jókai a magyar prózaírás történetében bizonyos értelemben referenciát teremtett: az utána jövő prózai

76 Lásd SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, i. m., 87–89.

77 Szajbély írása e helyütt T. Szabó Levente gondolatmenetének a *versengő* régió-reprezentációkkal kapcsolatos meglátásaira hivatkozik, illetve azt árnyalja. Lásd: SZAJBÉLY, *Álom Otthon Államról...*, i. m., 95–96; T. SZABÓ, *Erdélyiség-képzetek...*, i. m.

elbeszélők kénytelenek voltak kialakítani valamilyen viszonyt az ő örökségével, s tették is ezt a csodálat–mintakövetés–emlékőrzés (Mikszáth, Krúdy, Csáth) vagy épp a tőle való elfordulás (Móricz, Németh László) jegyében, illetve e pozíciók között lavírozva.⁷⁸

Útra kelés – hazatalálás

Az 1850-es évektől elterjedő hazai tárgyú publicisztikai útleírásokban a turisztikai tér nyelvi megalkotásának és belakásának, sajátta tételének lehetünk tanúi. Ugyanakkor e turisztikai tér ez idő tájt zömmel még imaginárius tér csupán, hiszen az egyes tájegységekhez kapcsolódó idegenforgalmi intézményrendszer ekkoriban (s még igen sokáig, a Balaton esetében bőven a századforduló után is még) meglehetősen kiépítetlen, alulfejlett volt. Jókai még 1880–81-ben megjelent *Asszonyt kísér – Istent kísért* című regényében is rendkívül szórakoztató képet ad a balatoni turizmus kezdetlegességéről, s a helyi viszonyokkal kapcsolatos panaszok és kívánalmak megfogalmazása voltaképp végigkíséri a térség modern turizmustájjá válását egészen a 20. század negyvenes éveig.⁷⁹ Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a John Urry által „turistatekintetnek” nevezett látásmód és attitűd⁸⁰ már azelőtt megjelent irodalmi-publicisztikai szövegekben, hogy a modern tömezturizmushoz szükséges professzionális infrastruktúra és intézményrendszer rendelkezésre állt volna. Jókai *A magyar Tempevölgyben* lényegében olyan turisztikai tér, olyan Balaton-vidék megalkotásán és kiszélesítésén munkálkodott, amely a maga valójában (turisztikai funkcióját illetően) még nem, vagy csak nagyon csökevényesen létezett. Ha a turizmus hazai fejlődését intézményesülési mozzanatukhoz kötjük, mint ahogy T. Szabó Levente teszi tanulmányában,⁸¹ azt láthatjuk, hogy a Magyarországi Kárpát Egyesület 1873-as létrehozása⁸² és a *Turisták Lapja* 1889-es megalapítása jelölik ki ennek az újszerű társadalmi gyakorlatnak a mozgalommá szerveződését. Innen nézvést a század közepe tehát

78 FÁBRI, i. m., 11–19. Ehhez lásd még KELEMEN Zoltán, *A ködlovagok tegnapijai*, Szeged, Design, 2012, 3–5, 8–44.

79 Lásd JÓKAI Mór, *Összes Művei: Kisregények, III, Asszonyt kísér – Istent kísért (1880–81); Páter Péter (1881)*, s. a. r. TÉGLÁS Tivadar, Bp., Akadémiai, 1973, 122. A regényre Santaveczi Anita hívta fel a figyelmemet; köszönet érte. Nem kevés gúnnyal láttatja Balatonfüred alulfejlettségét Mikszáth Kálmán egyik cikke, amely a Füreden nyaraló Jókai alakját is megeleveníti: MIKSZÁTH Kálmán, *A leghíresebb magyar fürdő* [1884] = M. K. *Összes Művei: Cikkek és karcolatok*, XVIII., 1884. január – 1884. július, s. a. r. HUTÁS Magdolna, REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1973, 63–66. A balatoni turizmus fejlődéséről lásd SCHLEICHER Vera, *Kultúrfürdő: Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*, Bp., L’Harmattan, 2018, 105–324.

80 URRY, John, *A turistatekintet*, ford. BÓDI Jenő, TAKÁCS Gábor = *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. BÓDI Jenő, PUSZTAI Bertalan, Bp.–Pécs, Gondolat–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 41–61.

81 T. SZABÓ, „Erdély népei”..., i. m., 100–159.

82 A Kárpát Egyesület mintájára számos turistaegylet alakult a következő évtized során, többek között az 1882-es alapítású Balaton-egylet.

olyan sajátos, átmeneti korszaka a magyarországi turizmus történetének, amikor az üdülési célú utazás mint kulturális gyakorlat nem vált még szervezett, autonóm társadalmi alrendszerre (igazán csak a 20. század során lett azzá), s a róla való beszéd ily módon még más diskurzusokhoz, tudásformákhoz kapcsolódott. T. Szabó Levente amellett érvel tanulmányaiban, hogy a hazai tájegységek nemzetiesítése és az irodalom általi fölfedezése interpretálható bizonyos értelemben a néprajz szaktudományosodásának előtörténeteként is, a század utolsó harmadának turisztikai mozgalmi pedig számos jellegzetes mintáját felmutatták a táj etnicizálását célzó törekvéseknek. Követve őt, s némileg kiegészítve a főképp erdélyi vonatkozású történeti anyagon végzett elemzéseit, én azt állítom, hogy bizonyos térségek esetében a turisztikai élményszerűsítés adekvát tartalmait kifejezetten *máshonnan* kellett áttemelni a tájba. Hiszen sok esetben a helyiek (öslakosok) kultúrája kevéssé vagy egyáltalán nem játszott szerepet az adott térség arculatában, illetve a helyben lévő látványosságok, élményforrások önmagukban még nem voltak alkalmasak egy átfogó turisztikai vízió kitöltésére.⁸³

A leginkább a füredi fürdő kultúra révén ismertté vált Balaton ez utóbbiak közé tartozott. Jókai útirajza (s egyebek mellett a század közepe és a századforduló között kiadott balatoni tárgyú útikönyvek nagy része is)⁸⁴ messzemenően bizonyítja, hogy a Balaton turisztikai térré alakításában döntő szerepet játszó topográfiai pontok – a Tihanyi Apátság mint királytemető, a tanúhegyek és a középkori várromok mint Kisfaludy Sándor népszerű regéinek helyszínei, a reformkori, virágzó Füred emléke, Badacsony Kisfaludyék préházával, Sümeg, Kisfaludy szülőhelye stb. – és a hozzájuk kötődő képzetrendszerek (*fertilitas Hungariae, extra Hungariam non est vita* toposzok, „a kereszténység védőbástyája” képzet, a középkor- és romkultusz, a nemzeti romantika, a nemzeti eszme ébredése stb.) leginkább a *nemzeti történelem* és *irodalom* terepéből származtak, így a Balaton-vidék *egészére* kiterjesztett turisztikai élmény voltaképpen a nemzet élményszerűsített imaginációja volt. Más szempontból közelítve: a Jókai által megalkotott turisztikai látkép narratívája – a bevett turisztikai forgatókönyvektől né-

83 Jól jellemzi mindezt a Balaton kapcsán, hogy bár Jókai tiszttában van a füredi fürdő- és savanyúvíz gyógyhatásaival és ennek turisztikai jelentőségével, ezeket a szempontokat csupán *lehetőségként* kezeli, amely az arra rászoruló betegeknek számít a legtöbbet – a térség igazi vonzerejének azonban a környék magyarságát („hazafias érzelmű közönség”-ét) tartja. *Vasárnapi Ujság*, 1858. máj. 9., 221. A korábban említett *More Patrio* zárлата is ugyanezt – a szeretetteljes vidéki lakosság és az utazó-elbeszélő intim kapcsolatát – hangsúlyozza, amelybe beleérthetjük a szerző és a (magyarul!) újságot olvasó közönség közelségét: „Végül nem mulaszthatom el, hogy azt a szíves figyelmet melylyel egész utamban minden lépten és nyomon találkozám, azon tisztelt hazafiaknak és honleányoknak, kiknek szíves részvéte a legmagasabb jutalom egy magyar íróra nézve, őszinte tisztelet és hálaérzelemmel meg ne köszönjem.” *Vasárnapi Ujság*, 1858. dec. 26., 614.

84 Lásd RADNAI Dániel Szabolcs, „*Ennél kellemetesebb vidék nem csak hazánkban, de egész Európában sincsen*”. *A földrajzi tér nemzetiesítése 19. századi Balaton-útikönyvekben* = *Annona Nova XI.*, szerk. KÖMÜVES Dániel, Pécs, PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2020, 47–64, https://www.academia.edu/44775926/Annona_Nova_XI.

mileg eltérően – lényegében egy nagy hazatalálás-történet.⁸⁵ Egy egzotikus,⁸⁶ de cseppet sem idegenszerű (professzionális üdülésre-üdültetésre ugyanakkor csak kis szeletében alkalmas) földrajzi tér poétikus historizálása, sajátta tétele, melyben az utazó magára ismer és otthonra lel.

Végül tehát a Szirák Péter monográfiájának címében megfogalmazott kérdésre – hogy tudniillik „ki”, azaz melyik utazó és útleíró „említ megérkezést” a magyar útirajzhagyományban –, ha magunk nem is tudjuk megadni a választ, Jókai Mór megteszi helyettünk *A magyar Tempevölgy* zárlatában: „Estére ismét előttünk áll a kis hazai tenger; ismét. Füreden vagyunk; és azt mondjuk, hogy *haza jöttünk*; mert ott mindenki olyan *otthon* érzi magát.”⁸⁷

85 Ha a Takáts József által fölvázolt narratívátípusokból (menekülés, autentikusságkeresés, rítus) indulunk ki, a hazatalálás elképzelhető az autentikusságkeresés egy sajátos típusaként, melyben az autentikus (helyi, egzotikus) nem idegenszerűként, hanem sajátként mutatkozik meg. Lásd TAKÁTS, *Utazás egy utazás körül...*, i. m.

86 „Egyfelől az édeni táj, másfelől a tündéri tó; olyan fönséges, olyan megragadó látvány! Ha ez külföldön volna, a magyar emberek seregestől vándorolnának azt látni, s azóta száz utleírás jelent volna meg felőle lelkesült utazóktól.” *Vasárnapi Ujság*, 1858. máj. 2., 208.

87 *Vasárnapi Ujság*, 1858. jún. 6., 268. Kiemelés az eredetiben.